

ՄԵՐԺ ՍՐԱԴԻՈՆՅԱՆ

**1894-96 ԹԹ. ՋԱՐԴԵՐԻ ՆՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ ՆԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԻ
ԴՐՄԵՒՈՐՈՒՄԸ Տ. ՉՅՈԿՅՈՒՐՅԱՆԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄ**

Գրականության մեջ կան անուններ, դեմքեր, որոնց մասին քիչ է խոսվում կամ գրեթե չի խոսվում: Ժամանակն է «անարդար», թե՛ բախարն է «մեղավոր», դժվար է ասել: Գուցե երկուսը միասին: Նամենայն դեպս, նրանք՝ այդ «քիչ ներկայացվածները», երբեք չեն մոռացվում, չեն հեռանում գրականության պարմության փրությունից: Նրանք թողնում են իրենց կայուն հետագիծը գրականության ծիրում, հավելում մի կարևոր խորհուրդ իրենց քիչ տեսանելի, բայց մշտամնա ներկայությամբ հայրենի գեղարվեստի անդասարանում:

Նայ գրականության այդ «քիչ հիշվող» անհայտներից է Ի. դարի սկզբի աչքի ընկած գործիչներից մեկը՝ Տ. Չոկյուրյանը: Ակտիվ գրական կյանքը համընկնում է Օսմանյան սահմանադրության հաստատման թվականին՝ 1908-ին, թեև 1905-ից արդեն սրելոծագործում էր: Չնայած երիտասարդ տարիքին և կենսափորձի պակասին՝ սահմանադրությունից հետո Տ. Չոկյուրյանի՝ «Բյուզանդիանում» տպագրված գավառական կյանքը ներկայացնող արձակ երկերը գրավեցին Պոլսի գրական մարդկանց ուշադրությունը: Վ. Բյուրապը, Միք. Շամբանճյանը, ուրիշները նկատեցին բարձրացող տաղանդի արվեստի յուրահատկությունը, ուշագրավ դիմագիծը: 1910-ին Բյուրապի ջանքերով լույս են տեսնում Չոկյուրյանի յոթ պատմվածքները «Նայրենի ձայներ» խոստովանագրով ժողովածուում:

Սակայն իր բաժին բախտի նման գրական ժամանակը ևս անբարենպաստ էր նորրոճա գրողի համար: Նախ՝ բախտի խնդիրը: Նագիվ 10 տարեկան՝ մահանում է հայրը, քիչ ժամանակ անց՝ նաև մայրը: Սկսվում է որբի թափառիկ ու տառապանքներով լեցուն կյանքը, որի դառնությունը ցմրուր ճաշակել է ապագա գեղագետը: 1887-ին Պոլսից տարվում է Էնկյուրիի Կարմիր վանքի որբանոց, 1888-ին Պոլսի մեկ այլ որբանոց: Որբան էլ տարօրինակ է, երբեմն փոքրիկ երջանկությունից անմասն չեն մնում նաև ճակատագրից զարկվածները: Տ. Չոկյուրյանին մի քանի այլ որբերի հետ նկատում է իր մոտ՝ իբրև ձրիավարժ աշակերտի, վերցնում է հայ մանկավարժության մեծ երախտավոր Ռ. Պեպերյանը: Դա իսկական մեծ շրջադարձ էր որբի ճակատագրում: Թե՛ ուսուցիչը՝ Ռ. Պեպերյանը, թե՛ գեղանկարչության վարպետը՝ Ս. Նակոբյանը, խնամքով գոյրգոյրանքներով են վերաբերվում օժտված սանին, որ հավասար ունակություններ է դրսևորում գեղարվեստի և նկարչության ասպարեզներում: Պեպերյան վարժարանն ավարտելուց հետո Չոկյուրյանն անցնում է մանկավարժական աշխատանքի՝ միաժամանակ զբաղվելով ինքնակրթությամբ: Գրեթե անթերի փրապետում է ֆրանսերենին, բնագրով կարդում ողջ ֆրանսիական գրականությունը, նաև համաշխարհային գրականության գլոխգործոցները՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ: Գրողը բռնել էր հասունացման ուղին:

Առաջին գործերը բանաստեղծական էին: «Ամենուր քարեցույցում», «Ուրախում», «Սատուում» եւ այլ պարբերականներում տպագրված գործերում ապագա արձակագիրը տալիս էր ազդեցությունների տալիս էր, անկումային, հոռետես ու լավիկան տրամադրությունների երգիչ: Արդեն չափածոն, քնարերգությունն էլ իր տարերքը չէր: Պակասում էր ինչ-որ կարեւոր, կենսական որակ այդ երկերում:

Այս օրինակ, ինչպես նշվեց, ժամանակն էլ գրողի օգտին չէր: Որքան էլ արտառոց լիակ, սակայն պիտի նշել, որ 1908-1915 թթ-ը՝ երիտթուրքերի փոխապետության յոթամյակը, արեւմտահայ մտավոր ու մշակութային կյանքի ծաղկումի շրջանն էր: Սրբաշուն էին նոր պարբերականներ, բացվում էին նոր դպրոցներ, լույս էին տեսնում բազմաթիվ գրքեր: Անուախաղեպ աշխուժացում էր նկատվում գրական կյանքում: Ասպարեզում էին նոր անուններ՝ Դ. Վարուժան, Սիամանթո, Ռ. Սեւակ, Մ. Մեծարեւոյ, Իսկարա: Տրապառակվում էին 80-ականների ռեալիստների գործերը: Իր հաղթարշավն էր շարունակում Եր. Օրբանյանը: Դժվար, շար դժվար էր այս անունների կողքին տեղ նվաճել սեփական գրականության համար: Նաև ժամանակը բանաստեղծությանն էր: Այսինքն՝ բանաստեղծական խոսքն ավելի փնտրված էր, իսկ Ս. Չոկյուրյանի տարերքը... արձակն էր: Եւ, սակայն, ուս գրավ իր տեղը: Նույնիսկ ժամանակը, ամենագոր ժամանակը, որքան էլ անբարենպաստ, անգոր գրվեց տաղանդի հանդեպ: Իսկ տաղանդն արտասովոր զարգացման ուղի էր անցել: Արագ զարգացման:

Որբության դանդաղական ճանապարհին անցնող պատանին նաև ակադեմիկոս էր 19-րդ դարավերջի ջարդի սարսափների: Եւ ... հասունացավ: Դրանք իրենց անողորմությամբ դաջվեցին պատանու հիշողության մեջ, դառնացին եւ միտքը, եւ հոգին: Եւ զգայուն հոգում ծնված երգերը վերածվեցին «Տոռետեսի երգերի»:¹ Գրականությանը գուրդն ճանաչել էր նաև կյանքը: Ավելի ճիշտ՝ կյանքի խմացությունը հարստացել էր գրականության ուսումնասիրությամբ: Ձեռնարկվել էր գրական հետաքրքրությունների շրջանակը, ապա՝ ամբողջացել գավառական կյանքի ճանաչողությամբ: Ծննդավայրը Տրապիզոնի նահանգի Կյումուշսան փոքրիկ քաղաքը, մեծ երեսկայությամբ կարելի էր քաղաք համարել: Այն տիպիկ գավառական բնակավայր էր՝ իր մարդկանցով, կենսակերպով, նիստուկացով: Այդպիսին էր նաև Սիլիվրին, որ սիրում էր երբեմն լինել գրողը: Նենց այստեղ էլ ծանոթանում են հայ գավառական կյանքին եւ ուսումնասիրում այն, որ առաջ նյութ էր մատակարարում նրա արձակ գործերին: 1908թ. նամակներից մեկում գրում է. «Վեպերուս համար թիվեր կան հոս. անոր համար մանավանդ կուզեմ շփում ունենալ այս գեղջուկ մարդոց հետ, որպեսզի կարենամ մտքն ղեկը իրենց հոգին ու մարածումները» /էջ 17/: Նենց գավառի կյանքն էլ դառնում է գրողի ստեղծագործության

1 Մինչ 1908թ. կազմել եւ տպագրվել էր հրապարակել «Տոռետեսի երգեր» արձակ եւ չափածո բանաստեղծությունների ժողովածու Ռ. Պերպերյանի խմբագրությամբ: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ն. Մարգարյանը. «Կրթական նախարարության գրաքննությունն իր միջամտությամբ այնպես էր խեղաթյուրել ստեղծագործությունը, որ երիտասարդ հեղինակը բարձր էր համարել հրաժարվել տպագրության արարությունից»:

Տե՛ս ՆԴԳ. Ս. Կամսարական, Ս. Չոկյուրյան, Եր.՝ 1984, էջ 16 (այսուհետև սույն գրքից կատարվող մեջբերումների էջը կնշվի շարադրանքում):

նյութը: Այս առումով եւս իրավացի է հեղազոտողը, երբ նկատում է. «Թեման, որ Չյուկյուրյանը բերեց իր պարմվածքներով, ինքնին, նոր չէր: Նրանից առաջ կային շարերը՝ Փափագյան, Պարթևյան եւ ուրիշներ, որոնք արձարծել էին այն» (էջ 17): Նավեղենը՝ նաեւ ժամանակակիցները՝ Երուխան, Ռ. Զարդարյան, Մշո Գեղամ (Տապրակ), Թվապինցի ու էլի շարերը: Բայց նշենք նաեւ, որ Չյուկյուրյանը մի կարեւոր բանում տարբեր էր նրանցից, յուրահատուկ նախընտրած թեմայի մեկնաբանության մեջ: Եթե Երուխանը իր հերոսներին (ձկնորսներ, մանրավաճառներ, լվացարարուհիներ եւ հասարակական կյանքի «հատարկում» ապրող այլ խավի մարդիկ) ներկայացնում է առօրեական, կենցաղային իրավիճակներում՝ երբեմն-երբեմն դիմելով նախադասական ոճի հնարքներին, Մշո Գեղամն ու Թվապինցին կերպում էին արեւմտահայ գավառական կյանքի համապարկերը՝ հաճախ մնալով Արփի. Արփիարյանի եւ, առհասարակ, արեւմտահայ 80-ականների գեղագիտական ըմբռումների փորձություն, ապա Տ. Չյուկյուրյանը եւ որոշ չափով նաեւ Ռ. Զարդարյանը հակված էին ներկայացնելու ժամանակի սոցիալ-քաղաքական կյանքը՝ **համապարսխան հոգեբանական իրողությունների ձեւավորման ընթացքի պատկերմամբ**²: Դա, կարծում եմ, պայմանավորված է երկու կարեւոր իրողություններով: Նախ՝ փակավիճակի երեխա՝ 10-12 տարեկան, ինչպես նշվեց, 1894-96թթ. կոտորածները անջնջելի կնիք են դնում նրա հոգեկերպվածքի վրա, որից չձերբագարվեց մինչեւ կարճատեւ կյանքի եղերական վախճանը³: Ապա՝ վիպական արվեստի մասին նրա գեղագիտական ըմբռումները՝ ձեւավորված հայ եւ համաշխարհային գրականության քաջիմացության շնորհիվ: Դա երևում է հատկապես Ալ. Շիրվանզադեի գրական ժառանգությանը տրված նրա գնահատումներում: Այս առումով հեղաբրքիչ է այն, որ Տ. Չյուկյուրյանի «Նայրենի ձայներ» պարմվածքների ժողովածուն, «Ոստան» եռամսյայի հրատարակումը (1911թ.), նրա կողմից Մոսկվայի «Ճարտագուրդ» եւ Լ. Անդրեևի «Կարմիր ծիծաղ» երկի թարգմանությունները, «Շիրվանզադեի գրական գործը» ուսումնասիրության արեղծումը ժամանակային առումով համընկնում են՝ 1910-1911 թթ: Նույն ժամանակահատվածում (1910-1912) Ֆրանսիա, Իտալիա եւ Նոբելյան կապարած ճամփորդությունների արդյունքում ծնվում է «ճամփուս վրա» ուղեգրությունը: Ուզում եմ ասել, որ Շիրվանզադեի ստեղծագործությանը տրված նրա գնահատումներում վստահաբար կարելի է ոչ միայն եզրահանգումներ անել նրա գեղագիտական ըմբռումների, այլև գեղարվեստի վերաբերյալ: Այսպես՝ Չյուկյուրյանը Շիրվանզադեի վիպական արվեստի մի կարեւոր յուրահատկությունն ու արժեքն է համարում այն, որ նրա «...գլխավոր վեպերը հոգեբանական-բարոյացուցական ուսումնասիրություններ են գրեթե, **տեսակ մը հոգեբանական վավերաթղթեր**»: ... Նախապես, վարպետի ձեռքով ան հավասարապես բոլոր բազմաթիվ հոգեբանությունները կվարեն՝ զանոնք հասցնելու համար իրենց վախճանին» /էջ 558/:

2 Այս եւ հեղազոտ բոլոր բնոյութներն իմն են:

3 Այս իրողությունների՝ հոգեկերպվածքն աղավաղելով կերպրելու հարկանշային արժեք ունենալու վկայությունն է նաեւ Դ. Վարուժանի, Ռ. Մեակի, Սիամանոյի, Եր. Օրբանի՝ այս սերնդի գրեթե բոլոր գրողների ստեղծագործությունը, որոնք, չնչին բացառություններով, չկարողացան ազատվել այդ եղերական իրողությունների ազդեցությունից եւ իրենց ստեղծագործություններում միշտ անդրադառնում էին դրանց:

Տ. Չյոկյուրյանի այս համոզման վկան են նրա գործերը՝ «Վանքը» վիպակը, «Տեր-սերին ոճիրը», ուրիշներ։ Մի այլ առավելությունն էլ է փեսնում Շիրվանզադեի գեղարվեստում, «Շիրվանզադեն արվեստագետ մըն է, խորապես զգացող մը ու բանաստեղծ մը, քիչ չեն այն էջերը, որոնք զմայլելի փափկություն մը, փխուր բանաստեղծություն մը ունին...»։ Ընդգծված արտահայտությունը վերագրելի է նաև իրեն՝ Տ. Չյոկյուրյանին, որը չի վրիպել արդեն իր հետազոտողի աչքից. «...իր արձակ լավագույն գործերում էլ նա պաշտպանեց (թե՛ պահպանեց - Ս.Ս) բանաստեղծական մի ընդգծված շեշտ (էջ 17)»։ Շիրվանզադեի ստեղծագործության վերաբերյալ Տ. Չյոկյուրյանն ունի նաև որոշ վերապահումներ։ Նա մեծ վիպասանին մեղադրում է բնության հանդեպ անսրբություն մեջ՝ «...չեմ կրնար ըմբռնել այն անսրբությունը, զոր ցույց կուտան (Շիրվանզադեն - Ս.Ս.) հանդեպ բնության։ Մարդկային կյանքն ինչ բանի մեջ՝ կշարժի, կգործի. բնության մեջ, չէ՛։ Արդ ինչու մերժել կամ քիչ օգտվիլ իրերու և կյանքի այդ հրաշալի շրջանակեն (էջ 558-559)»

Մի կողմ թողնելով Տ. Չյոկյուրյանի իրավացի կամ անիրավացի լինելու խնդիրը՝ միանգամից նշեմ, որ ինքը ոչ միայն չմերժեց, այլև լիովին օգտվեց «կյանքի այդ հրաշալի շրջանակից»՝ առավել հիմնավոր ու համոզիչ դարձնելու համար իր ստեղծած գրական կերպարների հոգեկերպովածքային յուրահատկությունները։ Այսպիսով՝ Տ. Չյոկյուրյանի գեղարվեստական ժառանգության հիմքում ընկած են երկու որոշիչ իրողություններ. կենսաճանաչողությունն ու համաշխարհային գրականության իմացության արդյունքում ձևավորված գեղագիտական մրաժողությունը։

Զարդերի պարկերները, ինչպես նշվեց, հանդիպում են ժամանակի արեւմտահայ բոլոր գրողների ստեղծագործություններում՝ չնչին բացառություններով։

Դրանցում, սակայն, քրիստոնեական է եղել թուրքական խուժանի վայրագ, անմարդկային վարքագծի, արյունոտ պարկերների սոսկալի նկարագրությունը, բան դրանց արդյունքում մարդկային հոգեբանության աղավաղումը, դրա արդյունքում՝ նոր, ավերակված հոգեկերպովածքների ձևավորման ողբերգականության պարկերումը։ Տ. Չյոկյուրյանը այն քննարկ է, որոնք կարևորեցին այս վերջին իրողությունը։ Մի իրողություն, որին գրականագիտությունը գրեթե չի անդրադարձել։ Չյոկյուրյանի ստեղծագործության այս յուրահատկության վկայությունն են «Վանքը» վիպակը, «Տերսերին ոճիրը», «Նաքսին վրեժը», «Տկարին իրավունքը», «Լուռ հերոսը» գործերը։

«Վանքը» վիպակը միշտ էլ եղել է գրականագիտության ուշադրության առարկա՝ իբրև Չյոկյուրյանի ստեղծագործության գլուխգործոց։ Զննվել են և՛ կառուցվածքային-սյուժետային, և՛ բովանդակային-գաղափարական խնդիրներ։ Վիպակի հիմնախնդիրը համարվել է մարդու աշխարհիկ-կենսական և հոգեւոր ձգտումների հակասականության և դրանցից բխող ողբերգականության բացահայտումը, դրանց դիտարկումը 20-րդ դարասկզբի հայ գրականության մեջ լայն տարածում գտած գրական երկերի («Նին աստվածներ», «Մերժած օրեր») փխրություն։ Ճշմարիտ է և փաստարկված։ Սակայն պակաս կարևոր ու ճշմարտացի չեն նաև այն բացահայտումները, որ կատարում է գեղագետ Տ. Չյոկյուրյանը՝ ներկայացնելով ջարդերի արդյունքում որբացած մի խումբ հայ

մանուկների հոգեբանության փոփոխության և նոր՝ աղավաղված հոգեկերպվածքի ձևավորման ընթացքը պարկերելիս:

Այլ կերպ՝ վիպակը երկշերտ է, և երկալան կառույցում բացահայտվում են նաև 1894-96 թթ. ջարդերի հետևանքները: Վանքի նկարագարող ձեռագրերով ու հնօրյա արժեքներով հիացած, գարնանային թարմությամբ շենշող Շուշանի հանդեպ ծնված սիրով ապրող Արարիկ վարդապետի կյանքը հիմնիվելը շրջվում է որբերի՝ մենաստան մուտքով: Վանական միջավայրը միանգամից անորոշ ստեղծվում է լցվում, որ ծնունդ է տալիս ու փարփում մի զգացում նրա հոգում: «Զգացումներուս երկրորդը աղետին անողորմ չարութենէն կծնի, իրավ այդ փողոց, փասնիկն որբերու մերկ կարավանը ազգային բոլոր թշվառությանը ամփոփումն է»,- նոր ու անսովոր միտքը բռնում է Արարիկ վանականի հոգեաշխարհը: Ու նա այլևս դարձապարզված է՝ անգոր ազատվելու սև ոճրի հետապնդող ներկայությունից: Ու թեև որբերը իրենց որբերգությունը են պարմում «պարգորեն», «իբրև բնական և սովորական բան մը», բայց իր ներաշխարհում, իր ես-ի մեջ պարփակված թվացող վարդապետի ուղեղը շամփում ու իր անողորմ ծանրությամբ ճնշում է անպարասխան թվացող հարցը. «Ինչո՞ւ կողոպտել, այրացավեր դարձնել երկիր մը, փարբեր գործիով և ձեռքով բոլոր վերբեր ստեղծել մարդկային միսին վրա, հողին ներել հարյուր հազարավոր կործնեցող կյանքեր: Ինչո՞ւ չընել այս ամենը՝ պիտի բեր այլազգր... Աստվածային կամք այս ոճիրներուն ինչպե՞ս կհանդուրժե» (361): Անպարասխան մնացած հարցը առավել թնջուկային է թվում առանձին, անհար ճակատագրերի բացահայտումներում: Չյոկյուրյանը մեծ ճանապարհ անցած գրողի հմտությամբ, որ նրա փաղանդի վկայությունն է, փոքրիկ Խաչերի կյանքի պարմությունը հյուսում է հոգևորականի փառապանքի և մարածումների ընթացքին, ինչը՝ նաև հոգեբանության փոփոխության ու հոգեկերպվածքի ձևավորման ընթացքն է: «Ամենն փոքր, Խաչերը, արթուն կրեսնեմ միշտ. ինչու չի կրնար բնական. այդ փոքրակազմ փաղան»,- վարդապետի միտքը փանջվում է շար պարզ ու հասկանալի, բայց հենց դրանով անմեղելի հարցի ճնշումից: Զարմանալիորեն անողորմ այդ ժամանակներում, երբ անսովոր սովորական է թվում, անսիրտ ու սառն են թվում հոգևորականի մարածումները. «Ընկերները բսին, թե Ա... քաղաքի մեծագույն հարուստը էր հայրը. փանը պարպեցին մեջ իր թուրք ծառաները սպանեցին, գլուխը հոր մը ներկելով, իսկ մարմինը՝ ավազանին մեջ: **Խաչեր ինքն ալ կհիշէ այս մանրամասնությունները**» (362):

Վիպակում օրագրային ձևն իբրև հնարան կիրառելով՝ Չյոկյուրյանը ոչ միայն հավաստություն է հաղորդում պարմին, այլև հոգևորներն առավել ապրված ու փեսանելի է դարձնում հերոսի ներաշխարհում կարավաղ փեղաշարժերը: Գրողի յուրօրինակ ձիրքով, կիրառելով երկխոսության հնարանը, Չյոկյուրյանը որբությունը վիճակից վերածում է բնավորության, հոգեկերպվածքի, որ փեսանելի չէ նույնիսկ ականաբաններին, նույնիսկ ուսուցիչներին: «Նայր սուրբ,- վիպական դրվագներից մեկում դժգոհում է ուսուցիչ Ալեքսանդրը:- զարմանալի են այս փաղքը, օրերով փխուր, լուռ ու մուռ կնստին, ասիկա իմ հուսահատությունն է, **իրենց վիճակակից կրնեն գիտալ** (368)»: Նմուր մի պարկերով գրողը եղերական կյանքի ընդգրկումների շրջանակը լայնացնում է՝ մղելով

դեպի անրնդգրկելի, րնդհուպ մինչև դաժան, բայց իրական մի եզրահանգման՝ «բոլոր Նայասպան դիակնարան մրն է»:

Վիպակի երկշերտ կառուցվածքում որբերի կյանքի նկարագրությունը թերևս նպատակ է ունեցել առավել խորունկ ու րնդգրկուն ներկայացնելու Արարի վարդապետի հոգեաշխարհը, հոգեբանական վերուվարումների րնթացքը, սակայն րնդհանրության մեջ այն վերածվում է ինքնություն դիպաշարի՝ ուրույն նպատակադրմամբ ու բացահայտումներով:

Որբերի, մասնավորապես փոքրիկ Խաչերի ներաշխարհում ջարդերը սոսկ հիշողություն չեն: Նիշողությունը հենց նրանով է հիշողություն որ անցյալինն է, հեղում մնացողը, ու դրանով էլ մոռացության՝ դժվար կամ հեշտ, դարապարտված: Այն ջնջվում-վերանում է մարդու ներաշխարհից հաջորդող լուսավոր ու կենսահասարակ դրվագների, օրերի շնորհիվ: Մինչդեռ ջարդերի դաջվածքը, թվում է, հավերժական է, անանց, այսինքն՝ այնքան մնայուն, որ դառնում է վարք ու կենսակերպ, մարածողություն, այսինքն՝ հոգեկերպվածք: Որբերի րնդհանուր կենսակերպի ու վարքագծի նկարագրությունների միջից աստիճանաբար գալովում-առանձնանում է փոքրիկ Խաչերի դիմանկարը, որ իր գալուստով առավել շեշտում է ողբերգության րնդհանրականությունը: Երեխայի անուր պառապանքը բացահայտելիս Տ. Չոկյուրյանը վերածվում է նկարագրության անգուգական վարպետի: Երբ լռակյաց փոքրիկի հետ վարդապետը փորձում է հաղորդակցվել, երեխան դառն ու լուռ, սիրտ կեղեքող արցունքներով լալիս է. «Բոլոր հարցումներս, պնդումս, պաղարանքս անօգուտ անցան. ի վերջո սկսավ արտասվել լիճերն ու ես բեկյալ կոկորդի արտասուքներուն կապերն ծագիլը, արածվիլը սառնենիին ու բիբերուն վրա, հետո այրերեն մեղմորեն հոսելով բարձի սրվերին մեջ անհերիլը» (373): Այդ լացը մանկական լինելով՝ իմացական ցավի մեջ վաղաժամ հասունացած մարդու գիտակցական լաց է, որ առավել ծանր է ու րառապանք շեշտող: Խաչերի կերպարն աստիճանաբար վերածվում է ջարդերի արդյունքում ձևավորվող մանկան րնդհանրական րեսակը բացահայտող կերպարի: Ողբերգական դրվագները գնալով հզորանում ու ավելի րիքական են դառնում այդ հոգեկերպվածքներով՝ վերածվելով ավելի իրական կյանքի, բան բուն կյանքն է: Իրենց անույս ու անհրապույր առօրյայում որբերը կառչած են ապրած կարճ կյանքի լուսավոր ափերից, հիշում են «հավանք քուրսուին վրա» կալի ապրած խաղողը, պարսեզը, թթի ծառերը, փշաբենիների անուշ բուրմունքը, Սուրբ Ծնունդի պայծառ գիշերները, գյուղի խնթերին: Գրողը նկարել է րալիս մի կարեւոր յուրահարկություն որբացածների հիշողության մեջ. «Բոլոր անշունչ իրերուն վրա կիտսին, բայց չեն խոսիր մոր, քոռչ, եղբայրներու վրա՝ գանուք երագելով կգոհանան» (388): Եվ հասկանալի է՝ ինչու. նրանք արդեն չկան, հռչարված են ու դրանով էլ եղծվում է լուսն երագների աշխարհը: Բայց որբան էլ փախչեն, խուսափեն անկարելի է:

Անցյալի արյունոտ պարկերները ամուր նստած են նրանց հոգու եւ հիշողության պարունակներում, ու որբան էլ անցանկալի, դրանք իրենց ձևավորող ելուգակների նման հանկարծ ներխուժում են անսպասելիորեն, նույն դաժանությամբ, ինչպես ծնվել են, եւ ավերակում են մանկության պայծառ հուշերի պարսեզը.

- Քյուրդերը լեռան ճամփով եկան...
- Եկեղեցին այրեցին... հայրս ան ապեն ձեռքը ծունկերուն զարկավ... /388/:

Ու պրծում չկա: Միսրը չի գործում ազապվել նույնիսկ մահվան անկողնում: Ասում են՝ կյանքի վերջին վայրկյաններին՝ դեպի հավերժը գնալիս, մարդու գիտակցության մեջ առկայծում ու վայրկյանների ընթացքում անցնում է նրա ողջ կյանքը՝ ինչ-ինչ լուսավոր պարկերների ընթացքով: Գեհենի միջով անցածների մոտ դա բացառում է Տ. Չյուկյուրյանը: Նրա հերոսները գրկված են մահի լուսեղեն արահեպներով անցնելու հնարավորությունից անգամ: փոքրիկ Խաչերը մահվան մահճում՝ մահաջերմի մեջ, վերապրում է սարսափների ամբողջ ընթացքը: Արյունոտ քրտիկները չեն թողնում հանգիստ մեռնել անգամ. «Խաչերը սկսած էր մենախոսել...

- Կուգան, մայր... կուգան... հայրս սպանեցին... **ինչու՞ զարկին**, ահա մարմինը մեր պարպեցի ավազանին թով. չի՛շարժիր... մեռա՞ծ է, մայր, **ինչու՞ մարդիկ կմեռնին**... կուլան, մայր...

- Մա՛յր, մա՛յր... ահա **ծուխ կելլե պարպեզներու մեջեն... կարմիր բոցերը կալերուն վրա...** «Ամբողջ հայ ազգը որք է... կրսեիր... ճի՛շտ է: **Ինչու՞ որք կմնան փոքրերը...** (427)»:

Նասկանալի ու պարասխան ունեցող հարցերը՝ «ինչու՞ զարկին, ինչու՞ մարդիկ կմեռնին, ինչու՞ որք կմնան փոքրերը», միշտ կմնան անպարասխան. բոլոր հասկանալի ու պարզ հարցերը չունեն պարասխան, երբ ունեն մարդկային մարքի համար անընդգրկելի դաժանություն, երբ «ծուխ կելլե պարպեզներու մեջեն», երբ «կարմիր բոցեր են «կալերուն վրա»: Կյանքի սպանությունը բացառություն չունի:

Նուսահապ ու մեռնող հոգիների նման փոքրիկ Խաչերն էլ մահվան ճամփեքին, մեծ ու անեզրական, աշխարհի ցուրտ ու մութ փարածության մեջ որոնում է իր ապահով ու փաթ անկյունը: Ու բոլորի նման գտնում է նրան: Մղձավանջի մշուշների միջից, իբրև փրկության լուսեղեն երազ, բարձրանում է մոր կերպարը՝ իր ջերմ համբույրներով, փաթ ու գործվագութ գրկով: «Երբ հայրս ողջ էր, դուրս լալով կսիրեիր ժամուն դուռը կայնող որբերը... Նիմա վանքն եմ... ե՛րբ պիտի գաս համբուրել գիս... այս որբաւոցը... հոս չեմ կրնար ապրել ես... մա՛յր: Քեզի գալ կուզեմ... աղվոր է դեմքդ, մայրի՛կ... քիչ մը նիհար կերելիս, կմրածես իմ վրաս ու կուլաս... ես ալ քեզ կերագեմ ու կուզեմ... (427)»: Իսկ երագը չի կարող իրականանալ անգամ մահվան անկողնում: Դժոխքի միջով անցածներին տրված չէ անգամ խաղաղ մեռնելը: Նրանց վերջին կապը աշխարհի հետ, կյանքի վերջին ակնթարթն անգամ խաթարվում է տոսկանքի հարապելու ներկայությունից. «Եկա՛ն... ազապեցնե՛ք գիս... կերթան, մա՛յր...» (432):

Մեռնողի վերջին ճիշդ դաջվում է մարդկային հիշողության մեջ՝ իբրև հավերժական խաբան աշխարհի դեմքին: Ակամայից հիշում ես Եղեռնի մեծ փարեզրի՝ Սիամանթոյի՝ խաղաղ ու հանդարտ մեռնելու մասին որբան էլ փարօրինակ, բայց եղեռնագարկվածների համար նույնքան բնական հնչող երագը.

Տե՛ր, հիվանդներուն ու լքվածներու սնաբեն

Ոճրագործներդ ու իրենց սուրերուն սարսափը հեռացու՛ր,

Եւ ջուրերդ թո՛ղ քիչ մը իրենց կապաղութենէն հանդարտին,

Որպէսզի մահապարսները արտորանքի նալերուն մեջ.

Թե՛ն քեզի անիծելով, բայց գոնէ խաղաղությամբ ոգեւարին...

Տ. Չոկյուրյանը եւս, իր մեծ ժամանակակցի նման փրապելերով բառի արվեստին, կարողանում է բացահայտել զարհուրանքի հոգեբանական ազդեցությունների փրությունը: Մեռնող հերոսի մենախոսության մեջ հաճախակի գործածելով բազմակերպերը՝ նա ոչ միայն սրելով մեծ է գառանցանքի զգացողության, այլև դրա՝ իրեն իրողության անանցակառնության պատրանք, որով էլ փեսանելի է դարձնում երեսույթը իր ողջ ընդգրկումներով:

Եթե «Վանք» վիպակում ջարդերի՝ իրեն հոգեկերպվածքային խաթարումների հիմքերի էության ներկայացվում էին կառուցվածքի երկրորդ հեղքում եւ միջոց էին Արարակ վարդապետի ներաշխարհային բացահայտումների համար, ապա «Տերպերին ոճիրը» պարզվածքում դրանք առաջնային ու հիմնական են դիպվում: Գրողն այսպեղ եւս ներկայացնում է հոգեւոր աշխարհի մարդուն՝ միանգամայն այլ նպատակադրումներով ու հղացմամբ: Սա պարահանկանություն չպէք է համարել: Հոգեւոր աշխարհի մարդն, ի փարբերություն աշխարհիկի, ավելի զգայուն է, հեքուաբար եւ խոցելի: Նրա փեսակի վրա աշխարհային անցուդարձերը՝ մանավանդ անարդար ու ողբերգական, առավել արագ ու խորք անդրադարձեր են ունենում: Հավաքք գորել ուժ է նրանց կենսամրաժողության մեջ, իսկ դրա փուլումը՝ կործանարար: Այս փեսակն է Բ... քաղաքի քահանան. «Տեր Բարթողի համար **հավաքք կյանքի արժեքն ունեք,-** փաստում է գրողը,- **ինքն անոր մեջ էր ծնած, անով սնած, անով մեծցած ու անով ալ կապրեր»**: Զահանան աղոթքին, սուրբերուն, մատուցներուն գորությանը, բարեխոսությանը, հրաշքին ապավինելով՝ հանգիստ քնած էր մինչեւ այդ վերջին օրերը (445):

Եթե որբերի հոգեբանության վրա դեպքերի ազդեցությունը ինչ-որ փուլ հասկանալի է բացատրելի լինելու չափ, ապա փեր Բարթողի վրա դրանք չափի ունենալին նույնապիսի հեքուաքներ: Եւ դա ոչ թե այն պարճառով, որ նա պակաս զգայուն է: Պարզապէս պաշտոնի բերումով նա կյանքում մահեր շար է փեսել, եւ դրանք ընկալվել են որպէս կյանքի փրամաքանական ընթացք, որովհետեւ... **քնական են եղել**: Անքանական մահերը խախտել են հոգեւորականի հոգու անդորրը, փշրել կարծր թվացող սրտի անդորրը, անհասկանալի դողով լցրել այն «Տեր Բարթողը կարծր սիրտ մը ունեք, ինչպէս բոլոր իր ընկերակիցները, ան շար մահ փեսած էր,- փաստում է գրողը, բայց նաեւ գնում բացահայտումների,- բայց հուզումնէ կողողար փուն վերադարձի միջոցին ու իրեն անանկ կթվեր, թե **հայուն գործը լրացած էր ալ**: **Աստված վերջին դարաստանը հայեն սկսած էր՝ կկարծեր** (444)»: Մահվան սովոր մարդու մեջ մահը տեսնում է ազդում հարկապէս, երբ դուրս է գալիս բնականության սահմանները, սպառնում վերածվել մեծ Ոչնչացումի: Տերպերի հոգում ծնվում է զարմանք, որ շվար ու անպարասխան մի հարցով կեղեքում է հոգին. «Աստված ինչո՞ւ չպարժեց իր փունն անպարվողները. սա ի՞նչ զարմանալի բան (444)»:

Թվում է՝ մարքի մեծ թոխքներին անընտել ու կարծր սրտի փեր հոգեւորականի հա-

մար առավել ազդեցիկ են եկեղեցու ավերումը, քան բյուրավոր սպանությունների սարսափը: Մանավանդ որ հոգեբանական փրկաշարժերը սկսվում են, երբ փրկարար եղերական դեպքերից հետո մտնում է փաճար ու փռումում Աստվածածնի նկարը՝ «ձիու թրիքով աղարկված», ծակծկված սրբապատկերներ, համապարած ավեր, պղծում, փրկում: Գրողը դիպուկ պատկերներով բացահայտում է ոչ միայն երևույթի բնականությունը, այլև հոգեբանական մեծ փրկաշարժերը, որ սկզբում թվում են անհնայա, բայց աստիճանաբար ձեռք են բերում արագ ընթացք ու այլ ուղղվածություն. «Աստծո պաշտոնյան մոռցած իր, իրեններուն գոհերը, ավարի փված ինչքը, ահաբեկումով, գայրույթով փաճարին դարարկ, կողոպտված երևույթը կերպեր ականա եւ զարմանքով:

Կրոնավորին ուղեղը փռսակ մը թմրություն կստանար, հիմարական շարժում մը անոր կտրուկները երբեմն: Աչքերուն մտքին հանկարծական սեռություն մը կանցներ» (441):

Տեր Բարթողն այլևս դարապարտված էր մարքի շարժումին, ստիպված էր խորհել, ու խոհերը, մղելով նրան դեպի կենսական արժեք ունեցող հավաքի հիմքերը, նրա մարքի զգացողությանը դամոկլյան սրի պես կախում են դժվարին հարց, թե՛ «աստված ինչու՞ թող փվավ, որ իր փունը թալլեն»: Ու խախտում են հավաքի հիմքերը. «Այ քահանան սուրբերու գործությանը չէր անդրադառնար, **անոնք արժեք չունեին**, մեղք այնքան խունկին ու մոմին»:

Բարդ ու դժվարին է կրոնավորի խոհերի ընթացքը: Տեղի է ունենում մեծ դարձ նրա ներաշխարհում, որ սկզբում դժվար ըմբռնելի է, բայց աստիճանաբար վերածվում է սովորական բանի՝ նման աշխարհության: Ու թերևս սա է նաև պարճառը, որ գրողը, ի տարբերություն «Վանք» վիպակի, այսփող ավելի հաճախ է միջամտում այդ խոհերի ընթացքին, ավելի սրեալ փայլա մեկնաբանություններ. «Բայց վարժությունով մը, որ մտածումի մը եւ զգացողության մը հաճախակի կրկնումեն կծնի, այդ հարցումը սովորական աշխարհության մը վերածվեցավ իր մեջ: **Տակավին փրապետող ալ կրլար նախախնամության անգործության գաղափարը այդ կրած գանկին փակ**» (445):

Միստիկ ու ցնորոպ անդորությունները փրկի են փայլա հոգեւորականի ներաշխարհում՝ փրկ բացելով աշխարհիկ ու իրական զգացողությունների առջև: Դրան նպաստում են ջարդերին հաջորդած առավել դժին, առավել մահահոյ օրերի ցնցող պատկերները՝ սովահարների, ձմռան բուքերի մեջ մերկ ու սոված մնացած մարդկանց դեմքերով: Մրանք իրականությունից աստիճանաբար վերածվում են մղձավանջային պատկերների՝ առավել կաշուն ու փռական: Պարտքի գիտակցումը, սեփական ետք ընդհանուրին գոհելու կարողության փակավին չգիտակցված, բայց հաստատ գոյությունը, սրբերի գործության աստիճանական արժեգրկումը ավելի ու ավելի են խաբխում հավաքի հիմքերը, մանավանդ, երբ այդ մտային անսովոր վիճակից խուսափելու համար քահանան սկսում է ավելի հաճախ այցելել. «Իր ծուխերուն», երբ մտքիկից է ականափես դառնում, թե ինչպես «Ամեն փուն հավասարապես աղքատացած էր, ամեն փուն արյուն կուլար, ու ամեն աչքն արցունքը չորցեր էր»: Քահանան սոսկումով է լցվում, երբ հասկանում է, որ մարդիկ լքում են հավաքը, դառնում օտարերկրյա կաթոլիկ միսիոներների

գոհր, որոնք, օգտվելով նրանց անելանելի վիճակից, հոգեորսությամբ էին զբաղված: Եւ արդէն զարմանալի էլ չի թվում, որ «թեւեւ ալ ջարդի օրերուն սարսափը, անխոյս դեմքերը չէին մնացած», քեր Բարթողը շվար ու մոլոր էր էր. չգիտեր ու՛մ օգնէր, ու՛մ պարգեր իր «ջլար» թները, ու ցավով է խորհում, որ «Նայր՝ վարժ միշտ համակերպության, քառասպանքի կյանքին՝ կրնդգրկեր զայն իբրեւ ճակատագրական նվեր մը /446/»: Եւ քահանայի սահմանափակ միտքը այս համարաբար քառսից դուրս պրծնելու ուղիներ է որոնում, պարեպար խփվում՝ պարճառ դառնալով հոգեբանական մեծ քեղաշարժերի: Տերտերի ներշխարքում քեղի ունեցող փոփոխությունների դիպուկ նկարագիրն է ներկայացնում գրողը. «Մեկ բան մը միայն կավրեր, կրնկներ հաղթ մարմինով մարդը եւ զայն կկքեր. մարծում մը ականի պէս կծակեր հոգին հավաքավոր մարդուկին ու անոր մեջ անհավաքության քանի մը սերմեր կնկեր: Անոր մեջ երկու հակադիր տարրեր կայաքարէին: Նավարքն ու Տարակույսը» (448): Այս պայքարը քեր Բարթողի մեջ ոչ մի պահի չի դադարում: Միայն երբեմն գերակշռում է Նավարքը, երբեմն՝ Տարակույսը: Ու երբ առաջին անգամ նկատում է Նիսուսի՝ հրաշքով փրկված դիմապարկերը՝ արծաթե շրջանակի մեջ, քահանան հրճվանք է ապրում, որ «Ան իր քեղն է. անօրենները չեն քեսեր»: Նավարքը ներաշխարհում դեռ գերակշռող է. Նիսուսը՝ ամենագոր, ու նկարվում է դիմապարկերը: Արծաթե շրջանակը չի նկարվում: Բայց «ցավին դժուգ կուրակումն ողբալի վիճակներ կսրեղծե», ու քեր Բարթողը սքիպված է շարքը «ցրտի ու անութության գոհ», չորս-հինգ փոքրեր թաղել, քենդորեն նպաստի ու օգնության աղբյուրներ որոնել, նամակներ հղել Պոլիս, բայց ելք չի գրնում: Վիճակի անելանելիությունն անգամ թույլ չի քալիս թուլացած, բայց դեռ քիրապկտող Նավարքի քիրությունը գրնվող հոգեորականին գիտակցել, թե ինչու՞ «Կամարին մեջքեղը Նիսուսի նկարին արծաթե շրջանակը կփայլեր սովորականէն ավելի: Այս արծաթին քեսը թեթևություն մը տվավ քեր Բարթողին, անհասկանալի հույս մը ձգեց անոր մեջ: Երկար գննեց կամարն ու արծաթե շրջանակը» (448):

Բայց Տարակույսը ասքիճանաքար գորեղանում էր, ու քերքերի հոգում սկզբում քարքամ, անորոշ, բայց հեքգեկտե հսքակ ուրվագծվող միտքը, թե՛ հարյուրավորներ կողոպտած էին եկեղեցին, զայն ավերած, պղծած ու անպարիժ մանացած, ի՞նչ պիտի պարահեր իրեն, եթե ինքն էլ արծաթե շրջանակը վերցներ իր քեղեն (450): Այդ զարեուրելի միտքը՝ բացաքություն, հիմնավորում պահանջող, քերքերին կանգնեցնում է ծանր երկվության առաջ: Անհրաժեշտ էր արդարացնել ոճի թվացող արարքը՝ պարժից խուսափելու համար: Եւ, թվում է, գրնում է: Չէ՞ որ իր համար չի անելու, չէ՞ որ դրանով հարյուրավորների պիտի «փրկեր սքույգ մահեն»: Բայց սա էլ դեռ փրկություն չէ: Եւ մի պահ խռվված հոգուն խաղաղություն է իջնում, երբ հայրնաքերում է, որ «Ասքված ալ կուգեր, խորեցավ, որ իր արարածներն անութութեն կորսվին:

Այս գյուքը գոհունակությունով լեցուց կրոնականի հոգուն» (450). Նավարքը քակավին գորեղ է՝ թույլ չի քալիս ոճրագործության, բայց Տարակույսը շարունակում է հզորանալ՝ նոր քառասպանքների մարնելով հոգին: Գնալով խորանում է հոգու երկվությունը, քահանան չի ազարվում իրարամբժ ապրումներից, քանի որ՝ «Միեւնույն քանջող

մրաժնուներուն երկար դեգերումն այդ գեղջուկ գանկին փակ ապականած էր հոգին, թեև ան երբեմն ցնորանքի, կապաղության վայրկյաններ կունենար իր նոր ծրագրով զբաղված աբենին» (451): Սակայն իրական կյանքի նահանջող պարկերները վերածվում են մղձավանջային փեսիլների, որոնք առավել թանձր ձայներով ու շոշափելի պարկերներով ավելի իրական ու փեսանելի են ներկայացնում իրեն երկարած կմախքների բռնացքները, սոված ու կապաղի բերանների հայհուհները, եւ փեր Բարթողը երեսակայված իրականության մեջ շոշափելի պարզությամբ փեսնում է ծանոթ մարդկանց՝ դրացի հնակարկապ Նուսեփին՝ «որուն կապույցած լեզուն երկու կզակներուն մեջեն դուրս կիյնար», կամ իր նախկին սպասուհի Մարիամին՝ «իւ խրճիթին անկյունը կռնակի վրա փառածված, կոճղի մը նման անզգա»: Սակայն Նավարքը փերփերի հոգում դեռ իշխող է, իսկ Տարակոյսն էլ փակավին Նամոզմունք չի դարձել, ու նա ստեղծում է իր իսկ ծրագրից. «Ե՛ս ալ խեղճ խնուր պիտի մերկացնեմ իր շրջանակեն, իր զարդեն. վա՛յ ինձի» (451): Ո՛չ կնոջ պարզ ու հափու պարասխանները, ո՛չ իր պրպրումները չեն կարող հանգիստ բերել երկպառակության մեջ ծվարվող հոգուն, որ փենդի մեջ է կարծես: Նոգեւորականը չի գրնում ելքը եւ «օրեր ի վեր փված որոշումին հեփ հիմա կրկին կպայքարե», եւ հալումաշ անող սպասումը՝ վերջնական վճիռ փալու, վերածվում է մի ամբողջ կյանք արժեցող սոսկումի գիշերի: Նրա հոգում փեղի են ունենում զարմանալի վերովարումներ: Նավարքն ու Տարակոյսը արագորեն հաջորդում են իրարու, իրար են փոխարինում Նույսն ու Նուսահափությունը, ու երբ թվում է, թե մի պահ եկել է փրկարար միտքը, ու հնարավոր է եր կանգնել ոճրապարտություն փանող միտքից, նորից հոգուն փառապանք են բերում սոսկումի պարկերները, սովահար մայրերի աղեխարշ ձայները. «Տե՛ր Բարթող, փե՛ր Բարթող, մեր մարդաշ մանուկները հոգի կբաղեն, հասի՛ր, մեր ցամբած ծիծերուն մեջ կաթ չմնաց, կործքերնիս փախարակի պես հարթեցավ, հասի՛ր, հասի՛ր...»

Ներս տուրմներ, հեփո հայհուհներ, ավելի բիրտ՝ ռոնումներ, կմախքներ՝ խնդացող չար դեմքով, կոճեր, ավերակներ, անոնց վրա պառավ կիներ՝ թներինն քահանային ցցած սպառնական: Կրկին դիակներ փոսերու մեջ՝ ցուցամարերնին քահանային վրա ուղղած» /454/:

Այս պարկերներից քահանան այլևս անկարող է ազատվել: Դրանք, իբրեւ կեցության կերպ, նրա հավերժական ուղեկիցներն են, ու այլևս փեսիլներ չեն: Դրանք իրական կյանքն են, ու թեև Նավարքը չի մեռել կրոնի մարդու մեջ ու երբեք չի մեռնելու, բայց իրական այդ պարկերները նրան արդեն Ոճիւր կապարելու վճռին են բերում: Այդ վճիռը նրա՝ արդեն Պարթին պարբաստ լինելու վկայությունն է նաեւ: Նա գողանում է խնուսի դիմապարկերի արծաթե շրջանակը, որովհետեւ հասարար էր որոշել, որ «Զայն հալեցնելով պիտի ծախսեր եւ դրամը պիտի բաժներ աղքատներուն »: Սակայն այս նպարակն էլ արդարացում չէ: Զոյկությունը հոգեբանական շար համոզիչ լուծում է գրել: Նավարավոր մարդու մեջ երբեք վերջնականապես չի մեռնում Նավարքը: Միտքի զգացողությունը միտք է թելադրում. Ոճիւր միշտ էլ Ոճիւր է, իսկ Պարթիժը՝ անխուսափելի: Ահա թե ինչու միանգամայն համոզիչ է թվում գրողի սրելոծած պարկերը, որ փեսնում են եկեղեցի մրած հավարացյալ պառավները. «Կրոնքին մարդը պարապին մեջ մորուքը դե-

պի վեր, գլուխն ետին հակած, մեղմորեն կճոճվեր, ջահակալին կեռնն կախված ու ուսնն ձգված պարկին մեջն արծաթե շրջանակին ցցված լեզվակը կփայլարակեր /455/:

Ու արդեն կարևոր չէ, թե քահանան ի՞նքն է ինքնասպան եղել, թե՛ պարահարի կամ անզգուշության գոհ է: Նա ոչ մի պահ չգրավ հիմնավոր արդարացում, ու ոչ մի պահի էլ չկարողացավ անսրարբեր մնալ ուրիշի ցավի հանդեպ: Այլասեր էր մարդը՝ ինչպես վայել է ճշմարիտ հոգևոր հովվին, ինչպես էր իր գերագույն Տերը՝ Նիսուր: Բայց գիտակցության մեջ՝ ոչ նրա չափ անմեղ եւ իր պարսքի մեջ միշտ հուղայականություն գրավ իր Տիրոջ հանդեպ: Եւ ինչպես մարդիկ իրենց Տիրոջ մարդեղեն կերպարանքի մեջ չկարողացան փնտնել նրա աստվածայնությունը, այնպես էլ փեր Բարթողի մեջ նրա հոգր չփնտնեցին նվիրյալին ու փառապալին, չփնտնեցին քահանային, այլ չքահանային:

«Բ.-ի բոլոր սոված բերանները հրճվանքով ըսին այն օրը.

Վերջին թախնչին... չքահանան...

Ու մահամերձներն իսկ աստիճան արդար դարաստանը երգեցին...»:

Տ. Չոկյուրյանը մի շարք այլ գործերում եւս անդրադարձել է 1894-96 թթ. դեպքերին: Դրանցում ներկայացված են եւ՝ խիզախումներ ու անկուրբում ոգի («Նարսին վրեժը», «Լուռ հերոսը»), եւ՝ ոգու խեղճություն ու ոչնչացված կամք («Տկարին իրավունքը»), եւ՝ լուռ ու արքայատուր նվիրում («Կաղնուրին գոհը»), սակայն, կարծում եմ, դրանցում գրողի ճշմարիտ ձիրքը մեծ ծավալումներ չունի: Մանավանդ, որ նմանապիպ թեմաներով շարերն էին գրում: «Նարսին վրեժը» գործի դիպաշարը, օրինակ, շատ է հիշեցնում Թումանյանի «Մեքի» պոեմը, «Լուռ հերոսը» մոտ է Զարդարյանի «Ցեղին գավակը» պատմվածքին եւ այլն: Դրանցում հոգեբանական բացահայտումներն էլ մեծ փոք չեն գրավում: Մինչդեռ վերը բնութագրված գործերում, կարծում եմ գրողը, ի փարբերություն շարերի, չի բավականացել թուրքական վայրագությունները պարկերելով: Նա ձգարել է ներակայացնել ոչ միայն արեւմտիկ իր կործանարար դրսևորումներով, այլև դրա բերած հոգեբանական ձեւախեղումների հեքուանքները, որոնք հաճախ ավելի փուական ու ծանր են, քան ավերն ու սպանդը: Եւ հաջողել է: